

*Ковальова С. Г.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри історії і теорії держави і права**Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

РЕМІСНИКИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV – XVIII СТ.): ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ВИРОБНИЧОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МІСЦЕ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ

Анотація. Стаття присвячена встановленню напрямів і особливостей еволюції форм виробничо-соціальної організації ремісників та їхнього місця у структурі суспільного ладу Кримського ханства. Виявлено, що в умовах родоплемінного ладу, кочового способу життя та грандіозних за масштабами завоювань заняття ремеслом у Золотій Орді у XIII ст. вважалося не достойним воїна і покладалося на численних рабів, яких відбирали з-поміж найкращих ремісників захоплених міст. Винятком були ремесла, пов'язані з військовою справою, зокрема, виготовленням зброї. Таке ставлення до цієї групи ремесел стимулювалося мусульманською релігійною доктриною, що трактувала боротьбу за ісламізацію як чесноту правдивого мусульманина. З переходом до осілого способу життя відбулася інтенсифікація процесів державотворення; у XIII ст. було утворено Кримський улус, а у XV ст. – Кримське ханство. У цих умовах у XVI – XVII ст. разом зі зростанням кількості кримськотатарських міст та їхньої ролі як адміністративних, економічних, релігійно-культурних центрів збільшилася страта ремісників та значно зріс перелік ремесел, якими займалися кримські татари та представники інших етноконфесійних груп, що населяли Крим. Ці народи мали попередній тривалий досвід організації ремесла, який був успішно запозичений Кримським ханством. Формами ремісничих корпоративних об'єднань були артїлі (у греків), професійні організації в рамках етнорелігійної общини (у євреїв, караїмів, вірмен), цехи (у мешканців генуезьких міст-колоній). Тож у містах Кримського ханства в XVII – XVIII ст. функціонували всі три моделі соціально-виробничої організації ремісників. Кримськотатарські цехи за зовнішніми ознаками, зокрема, ієрархічністю структури та порядком її формування, основними функціями очільників цеху та їхніх помічників, були подібні до європейських ремісничих цехів. Але, на відміну від останніх, кримськотатарський цех був повністю підпорядкований адміністрації міста, а тому не забезпечував ремісникам політичних, економічних, соціальних прав, а здебільшого служив цілям фінансового і податкового контролю над ремісниками. Страта ремісників у Кримському ханстві не отримала законодавчо закріпленого статусу, який би вирізняв її як окрему соціальну групу, оскільки шариат не передбачав наявності особливого правового статусу у жодної із соціальних груп і всі правові рівнялися рівними перед Аллахом членами єдиної релігійної спільноти. Однак фактично ремісники становили страту, що мала виразну соціально-економічну диференційованість з іншими верствами вільного населення.

Ключові слова: Кримське ханство, суспільний лад, соціальна страта, цехова організація, ремісники.

Постановка проблеми. Вивчення соціального ладу держав, що були розташовані на нинішніх українських землях, становить важливе завдання історико-правової науки. Адже врахування розмаїття цивілізацій, а отже, типів суспільств і державності, дає можливість точніше уявити процеси взаємодії та взаємовпливів соціальних, державотворчих, правових культур і традицій на українських теренах. Особливий інтерес у цьому ракурсі являє Кримський півострів, який протягом століть був ареною акультурації, а нерідко й синтезу найрізноманітніших моделей та типів державності та суспільства. Періодом найінтенсивнішої динаміки вказаних процесів було Середньовіччя та Рання Модерність час, коли основна (або й уся) територія півострова входила до складу Кримського улусу Золотої Орди, а згодом – Кримського ханства. Дослідження суспільного ладу кримськотатарської держави здебільшого стосувалися соціальної верхівки, а решта страт, зокрема ремісничі, залишалися на периферії уваги вчених. Брак відповідних джерел зумовив появу іноді діаметрально протилежних позицій дослідників щодо організаційних та нормативних засад регулювання ремісничої справи та життя ремісників у кримськотатарському суспільстві. У російській імперській та радянській історіографії 30-х–50-х рр. XX ст. переважала оцінка кримськотатарської ремісничої страти як неорганізованої (хоча і численної) маси та позбавленої класової свідомості об'єкта експлуатації, який час від часу вдавався до стихійного протесту проти експлуататорів. Натомість у небагатьох дотичних до такої проблеми працях, написаних кримськими дослідниками наприкінці XX – на початку XXI ст., декларується «європейськість» ремісників ханства, зокрема, наголошується на наявності у них подібних до європейських цехових моделей суспільної та виробничої організації. Тож ця розвідка має на меті встановлення напрямів та особливостей еволюції форм виробничо-соціальної організації ремісників як елементу суспільного ладу Кримського ханства.

Стан дослідження. Окремі аспекти проблеми розглядалися у загальних працях з історії Криму [1; 2] та кримських татар [3; 4]. Певна дотична до теми інформація міститься у розвідках з історії суспільного ладу Золотої Орди [5]. Однак наукове вивчення питання форм виробничо-соціальної організації ремісників як складника соціуму Кримського ханства досі залишається несистемним і фрагментарним.

Виклад основного матеріалу. Політична організація золотоординського кочового суспільства XIII ст. може бути визначена як чіфдом. В умовах родоплемінного ладу, кочового способу життя та грандіозних за масштабами завоювань заняття

ремеслом у XIII ст. вважалося не достойним воїна і покладалося на численних рабів, яких відбирали з-поміж найкращих ремісників захоплених міст [5, с. 83–84]. За свідченням Платона Карпіні, чий записки датуються XIII ст., заняттями самих кочовиків (яких він називає татарами) були лише війна, випасання худоби та майстрування стріл [6, с. 15]. Отже, татари визнавали гідними воїна ті ремесла, що були необхідні для обслуговування армії, а отже, були атрибутом воїна та своєрідним різновидом військової справи.

У Золотій Орді в другій половині XIII – XIV ст. розпочався бурхливий процес створення міст, потреба в яких була продиктована необхідністю забезпечити ефективний контроль над підкореними територіями; як наслідок, поступово відбувався перехід до осілого способу життя. Паралельно відбувалися процеси державотворення. У XIII ст. було утворено Кримський улус, а у XV ст. – Кримське ханство; в рамках цих держав монголо-татарська військово-родова суспільна еліта асимілювалася з тюркським населенням півострова (половцями/кипчаками, ногайцями та ін.), на яке екстраполювалася назва «татари». Консолідації населення сприяла спільна релігія – іслам, який поширився на півострові у XIII – на початку XIV ст. [2, с. 324]. Однак, незважаючи на демографічні, політичні та соціальні зміни, ставлення до заняття ремеслом як до непрестижної справи ще тривалий час лишалося актуальним у татарському соціумі, що еволюціонував дуже повільно, а тому зберігав численні рудименти родоплеємної суспільної свідомості, в якій заняття ремеслом не належало до соціально престижних. Посланець короля Речі Посполитої Стефана Баторія Марцін Броневський, який у 1578 р. провів у Криму понад 10 місяців, зауважував, що у містах ханства займається торгівлею та ремеслами дуже незначна кількість осіб, причому «майже всі купці та ремісники <...> або християнські невольники, або турки, вірмени, євреї, черкеси..., або цигани, люди підлого стану та бідні»; самі ж татари «у більшості нічим не зайняті» [7, с. 357–358]. Водночас заняття ремеслами, пов'язаними з військовою службою та війною, для татар, як і раніше, вважалися соціально привабливими, бо наближали ремісника до привілейованої суспільної страти. Венецієць Юсафат Барбаро у XV ст. писав: «в їхньому (татарському – С.К.) війську є ремісники – ткачі, ковалі, зброярі та інші, і взагалі є всі необхідні ремесла» [4, с. 425]. Османський письменник, богослов і мандрівник Евлія Челебі, що відвідував Крим у XVII ст., зазначав, що в багатьох селах, фортецях та містах ханства «з величезною майстерністю виготовляють татарські луки» [8, с. 47–48]. Зростання престижу військової справи у Кримському ханстві додавала мусульманська релігійна доктрина, що проповідувала ідею поширення ісламу на «невірних» як священного обов'язку кожного правовірного. Ідеологія джихаду, як і релігійна нетерпимість, не отримали популярності на теренах Криму. Проте нав'язувана Портою офіційна ідеологія підкреслювала суспільну цінність військової справи, надаючи їй виразного релігійного підґрунтя. Так, Евлія Челебі захоплено атестував кримських татар як «потужних захисників роду Османів», що «ведуть з невірними битви та війни...»; він згадував, що в Криму, крім ногайців, мешкає народ *бадрак*, «славний народ-військо», що «живе ремеслом» [8, с. 26–27], ймовірно, зброярством.

Однак поступово страта ремісників набувала у Кримському ханстві іншого вигляду. Вже у XVI–XVII ст. разом зі зростанням кількості кримськотатарських міст та їхньої ролі як адміні-

стративних, економічних, релігійно-культурних центрів збільшилася страта ремісників та значно зріс перелік ремесел, які розвивалися як дрібне товарне виробництво [4, с. 424]. Поширилися ремесла, пов'язані зі скотарством, – виробництво чобіт, сідел, повсяного одягу тощо [2, с. 328]. Традиційно процвітало зброярство, що було зумовлене вже не так ідеологічними, як політичними чинниками, зокрема, загрозою інкорпорації Криму Росією. У 70-і рр. XVIII ст., за свідченням шведського історика Йоганна Тунманна, всі татари були «солдатами»; озброєння заможних становили шабля і рушниця, а бідних – лук і стріли [9, с. 23], очевидно, власного виготовлення. Евлія Челебі ще у XVII ст. писав, що у Кафі мешкали майстри 167 ремесел, у Гезльові налічувалося 670 крамничок, у Карасубазарі – 1140, а у Бахчисараї – 1100 [8, с. 57, 107, 149, 186]. Отже, дрібні виробники-ремісники самостійно збували власну продукцію, тож дрібнотоварне виробництво не було остаточно відділене від торгівлі. В умовах простого товарного виробництва міські ремісники споживали частку власної продукції у своїх господарствах [4, с. 420]. Ремісники становили більшість населення кримськотатарського міста. Заняття ремеслом набувало більшої соціальної престижності, тому ремісниками ставали і самі татари, а не лише представники інших етноконфесійних груп населення міст. Кількісне зростання страти не могло не позначитися на появі у XVII–XVIII ст. різного роду корпорацій ремісників.

На нашу думку, певну роль в еволюції суспільного статусу ремісників поліетнічного та поліконфесійного Кримського ханства відіграв вплив соціальних, правових і виробничих традицій інших народів, що здавна населяли півострів і накопичили чималий досвід у сфері організації багатьох сторін соціального життя. Середньовічні кримські міста були населені греками, вірменами, євреями, караїмами, генуезцями та іншими народами, які мали різні традиції організації ремесла, що склалися історично. Так, грецькі ремісники Херсонесу у VIII – IX ст. не знали цехової організації (у цей час вона ще не склалася і у містах Західної Європи), хоча археологічні дані свідчать, що принаймні гончари та виробники черепиці об'єднувалися у невеликі за кількістю членів професійні корпорації-артілі, причому користувалися спільною піччю, що належала членам корпорації на правах спільної сумісної власності. Ремісники позначали свої вироби власними монограмами, а знайдені у гончарній майстерні Херсонесу черепиці позначені одночасно декількома монограмами, тож, очевидно, що ремісники виробляли їх колективно. Пізніше, у XII–XIII ст., на черепиці разом із монограмами ставили зображення птахів, собаки, вершника зі списом; ці знаки, ймовірно, були символами корпоративних об'єднань [1, с. 92]. Практика утворення ремісничих артилей у Херсонесі походила ще з античних часів, зберігалася у Візантії, розповсюдилася у містах Малої Азії, а звідти була перенесена на херсонеський ґрунт. Членство в артилі полегшувало для ремісника ведення виробничої діяльності, але не надавало соціального захисту.

У деяких народів, що населяли середньовічні кримські міста, існувала обштинна модель ремісничої організації. Така модель була характерною для етноконфесійних груп, що компактно проживали у місцевостях з переважно мусульманським або християнським населенням. Так, у Мангупі у XIV – XV ст. мешкала чисельна єврейська община, яка в основному складалася з ремісників-кушнірів. Поселення було розташоване

поза міськими стінами, оскільки земля там була значно дешевшою. Община облаштувала систему водогону з мережею труб [1, с. 127], необхідних для виробництва, тож очевидно, що такі трудомісткі роботи неможливо було проводити без наявної організації ремісників. Серед караїмського населення Чуфут-Кале налічувалося 1200 ремісників, які торгували своїми виробами [10, с. 228]. Єврейські, караїмські, вірменські, грецькі общини Гезльова, Карасубазара, Ак-Мечеті, Бахчисарая та інших кримськотатарських міст селилися окремими кварталами, в межах яких ремісники однієї спеціальності проживали компактно; при їхніх житлових будинках були майстерні та крамнички, в яких реалізовувалися вироби. Приналежність до общини надавала реміснику певного соціального захисту з боку його спільноти.

У генуезьких містах-колоніях, що існували в Криму в XIII–XV ст., ремісники становили помітну кількість населення. Тож закономірним було перенесення у ці міста моделі ремісничої організації, що склалася на той час в італійських комунах. У Кафі, Чембало, Солдаї та інших містах ремісники були об'єднані у цехи. Нормативні правові та правозастосовні акти свідчать, що в Кафі існували цехи конопатників, ковалів, виробників вітрил, каменярів, кушнірів, чоботарів та ін. [11, с. 196–197, 200]. Цехи очолювалися майстрами-старшинами, які мали вести облік членів цеху і стежити за правильністю сплати встановлених податків і мит. Всередині цеху існувала ієрархія: акти згадують про майстрів і учнів [11, с. 200]. Крім того, цех мав право наймати робітників (*laboratories*), які стояли поза цехом і становили найбільш соціальну страту міських ремісників. Така будова була притаманна й італійським цехам. Однак ремісничі об'єднання генуезьких міст-колоній у Криму мали власну специфіку, зумовлену місцевими соціальними реаліями: на відміну від «материнської» моделі, в цехах, наприклад, Кафи використовувалася праця невольників. Документи дають підстави для висновків щодо джерел рабства; ними були полон і боргова кабала [11, с. 201–202]. Якщо полонених постачали кочовики-«людолови», то кабальними рабами ставали збіднілі ремісники. Тож цехова організація генуезьких колоній мала ще одну принципову відмінність від європейської моделі: цех не захищав своїх членів і не надавав їм необхідної економічної та соціальної підтримки, тобто не виконував тих найважливіших соціально-економічних функцій, які поклалися на цехи європейських міст. Можна припустити, що така практика була індикатором відверто колонізаторської політики Генуезької республіки стосовно неіталійського населення Криму, яке не сприймалося італійцями як рівне. На доказ зауважимо, що згаданий в акті раб був «кавказцем», а кабальний боржник – місцевим греком [11, с. 201].

Цехи генуезьких міст-колоній Криму не забезпечували своїм членам навіть відносної автономії від міської адміністрації. Так, виданий у 1449 р. для управління Кафою Статут для генуезьких колоній встановив, що *laboratorie* під загрозою штрафу заборонялося залишати місто без особливого дозволу консула; відповідальність за такий вчинок робітника покладалася на очільника цеху [12, с. 815]. Тож така модель цехової організації не забезпечувала ремісникам соціального та економічного захисту, а створювалася адміністрацією в основному для полегшення податкового та іншого контролю над ними.

Культурна асиміляція ординців-кочовиків місцевим населенням Криму, яка стала помітною вже у XIII ст. [3, с. 140] і тривала впродовж наступних століть, призвела у тому числі

до запозичення наявних форм організації ремісників. Отже, у містах Кримського ханства у XVII–XVIII ст. функціонували общинна, артільна та цехова моделі організації. Общинна організація ремісників існувала, наприклад, у Бахчисарайі. Місто поділялося на мікрорайони-квартили – махалле. Деякі махалле отримували назви за професією (Базиргянлар-ічі-махалле, Саатчі-махалле, Табанджаджи-махалле – відповідно квартали мануфактурників, годинників, зброярів [13, с. 177, 181], а також квартали слюсарів, мідників, виробників повстяного одягу та ножів [1, с. 140]) або за етнічним складом мешканців кварталу (Черкез-махалле, Чингене-махалле, Ермені-махалле – відповідно Черкеський, Циганський, Вірменський квартали) [13, с. 181]. Збереглися свідчення, що в середині XVIII ст. у Бахчисарайі функціонували 100 майстерень з вироблення ножів [2, с. 328]. Майстерні належали татарам, вірменам, грекам. Тож є логічним припустити, що принаймні частина ремісників була об'єднана у корпорації общинної або артільної моделі.

У XVIII ст. у кримськотатарських містах сформувалася цехова організація. Ремісники 32 професій об'єдналися у цехи, очільниками яких були виборні старші майстри (уста-баші) [1, с. 140]. Уста-баші призначали по двоє помічників, наділених широкими повноваженнями у сфері організації виробництва, встановлення цін, формування складу цеху тощо; помічники старших майстрів могли представляти цех у відносинах з міською адміністрацією. Цехові корпорації склалися з майстрів та учнів. Термін учнівства тривав до восьми років; посвята учнів, що закінчили навчання та пройшли кваліфікаційне професійне випробування, у майстри була урочистою публічною подією та передбачала виконання релігійних обрядів [1, с. 140]. Тож зовнішній бік цехової організації має подібність до європейської моделі. Дослідники вважають, що на формування татарської цехової організації вплинув цеховий лад країн Малої Азії та Туреччини, з якими Кримське ханство мало тісні контакти [1, с. 140]. На нашу думку, не можна ігнорувати й досвід генуезьких міст-колоній: у порівнянні їхньої моделі організації цеху з татарською виявляється значна схожість. Однак, на відміну від ремісничих цехів у самоврядних європейських містах, кримськотатарські цехи, як і міста загалом, не відігравали політичної ролі у державі, котра повністю підпорядкувала місто державному апарату.

Страта ремісників у Кримському ханстві не отримала законодавчо закріпленого статусу, який би вирізняв її як окрему соціальну групу: шариат взагалі не передбачав наявності особливого правового статусу у жодної із соціальних груп; усі правові ролі вважалися рівними перед Аллахом членами єдиної релігійної спільноти. Проте декларована релігійною доктриною єдність не означала фактичної рівності. Соціальну структуру кримськотатарського суспільства XV – XVIII ст., як і будь-якого соціуму держави первинного цивілізаційного типу, становили привілейовані, особисто вільні та невольні верстви. Ремісники разом із купцями та селянами становили непривілейоване, але особисто вільне населення. Вище вже йшлося про відсутність чіткої диференціації між заняттями сільським господарством, ремісничим виробництвом і торгівлею у середньовічному кримськотатарському соціумі; зокрема, це виявлялося у тому, що різноманітними видами ремесл займалися і селяни, виробляючи продукцію для власного споживання, а ремісник часто був і продавцем власних виробів. Однак фактично ремісники становили страту, що мала виразну соціально-економічну

диференційованість з іншими верствами вільного населення. Купецтво відрізнялося від ремісників і родом занять (виключно торговельні операції), і рівнем прибутку та добробуту, і соціальною престижністю. Від селян, зайнятих у натуральному господарстві, ремісники відрізнялися тим, що, по-перше, їхнє виробництво було товарним, а по-друге, наявністю в них тієї чи іншої форми організації. Невільне населення, як уже вказувалося, також залучалися до ремесл. Проте, на відміну від вільних ремісників, невольники, по-перше, не мали особистої свободи, по-друге, в них не виникало право власності на вироблені ними речі; до того ж основним джерелом рабства був полон, тож раби здебільшого належали до немусульманського населення. Тому невольники, хоча і могли залучатися до заняття ремеслами, відрізнялися від ремісників за юридичним, економічним та релігійним критеріями.

Висновки. Отже, ремісники в містах Кримського ханства становили соціальну страту, яка остаточно сформувалася лише у XVII – XVIII ст., що пояснюється особливостями становлення кримськотатарської державності та специфікою економічного розвитку суспільства. На форми організації ремісників вплинув відповідний досвід народів, що мешкали на території Криму – греків, генуезців, вірмен, караїмів, євреїв тощо. Тож у містах Кримського ханства у XVII–XVIII ст. функціонували общинна, артільна та цехова моделі організації ремісників та ремісничого виробництва.

Література:

1. Якобсон А. Средневековый Крым. Очерки истории и материальной культуры. Москва–Ленинград : Наука, 1964. 183 с., ил.
2. Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* : сб. научн. трудов. Вып. 3. Симферополь, 1993. С. 320–339.
3. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. Москва : Мысль, 1992. 446 с.
4. История татар с древнейших времён. Т. IV. Татарские государства XV–XVIII вв. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. 1080 с.
5. Фёдоров-Давыдов Г. Общественный строй Золотой Орды : монография. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1973. 180 с.
6. Плано Карпини И. История монгалов. Рубрук В. Путешествие в Восточные страны / Пер. и прим. А. Малейна. Санкт-Петербург : Изд-е А. Суворина, 1911. 224 с. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book9693/#page/231/mode/1up>.
7. Броневский М. Описание Татари (Tartariae Descriptio) / Пер. И. Шершеневича. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. VI. 1867. С. 333–367.
8. Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века / Пер., вступ. ст. и коммент. Е.В. Бахревского. Симферополь : Изд-во «Доля», 2008. 272 с.
9. Тунманн И. Крымское ханство / Пер. с нем. изд. 1784 г. Н. Эрнста и С. Белявской. Симферополь : Таврия, 1991. 96 с.
10. Прохоров Д. Хозяйственная деятельность и основные занятия крымских караимов в XIII–XVIII веках: развитие ремёсел,

промыслов и торговли. *Боспорские исследования*. Вып. XXV. 2011. С. 213–241.

11. Гольдшмидт И. Некоторые данные о ремесленном производстве в Кафе в XIII–XV вв. *Средние века* : Сб. Вып. 10. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. С. 195–205.
12. Устав для генуэзских колоний в Чёрном море, изданный в Генуе 1449 г. в последний день февраля. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. V. 1863. С. 629–837.
13. Абибуллаева Э. Махалле – территориальная единица средневекового Бахчисарая по материалам Кадияскерских тетрадей. *Золотоордынское обозрение*. 2015. № 2. С. 163–186.

Kovalova S. Artisans of the Crimean Khanate (XV – XVIII centuries): forms of social and manufacturing organization and place in the social structure

Summary. The article is devoted to establishing the directions and features of the evolution of forms of manufacturing and social organization of artisans and their place in the structure of the social system of the Crimean Khanate. It was found that because of the tribal system, nomadic way of life and tremendous scale of conquests in XIII century Golden Horde artisan occupation was considered to be not a proper one for a warrior (except the crafts related to military affairs including the manufacture of weapons). Hence it was relied on numerous slaves, who were selected from among the best artisans of the captured cities. The attitude towards weapons' manufacturing was stimulated by Muslim religious doctrine, which interpreted the struggle for Islamization as the true virtue of an orthodox Muslim. After the transition to a settled way of life there and an intensification of state-building processes (XIII century) Crimean ulus was formed, and in the XV century – Crimean Khanate. So, during the XVI – XVII centuries the sufficient number of Crimean Tatar cities were found and their administrative, economic, religious and cultural role has increased. Hence the artisans' stratum in Crimean Tatars' society as well as in other ethno-confessional groups inhabiting Crimea increased. These peoples had a long experience of organizing crafts, which was successfully borrowed by the Crimean Khanate. The forms of artisan corporations were artels (Greeks), professional organizations within the ethno-religious community (Jews, Karaites, Armenians), guilds (residents of Genoese colonies). Therefore, in the cities of the Crimean Khanate in the XVII – XVIII centuries all three models of artisans' social and professional organization functioned. Crimean Tatar artisan guilds had the hierarchical structure. They were completely subordinated to the city administration, and thus did not provide artisans with political, economic, social rights, and mostly served the purposes of financial and tax control over artisans. The artisan stratum of the Crimean Khanate did not receive a statutory status that could distinguished it as a separate social group, as the Sharia did not provide any social groups with a special legal status. All the Muslims were considered to be equal before Allah as members of the religious community. However, in fact, artisans were the stratum which had a clear socio-economic differentiation from other segments of the free population.

Key words: Crimean Khanate, social order, social stratum, guild organization, artisans.